

‘מיבנה לירושלים’ – ברית הסטודנטים הדתיים ‘יבנה’ ברובע היהודי בשנות הארבעים של המאה ה-20

אורה פיקל-צברי

מבוא

ימי המנדט לא היטיבו עם הרובע היהודי בירושלים. הפרעות בימי המרד הערבי (1936-1939) והמצב התברואתי הקשה גרמו לאוכלוסייה המבוססת יותר לעזוב את הרובע היהודי. באותן שנים אחרונות של קיום יהודי בעיר העתיקה פעלה ברובע היהודי קבוצת סטודנטים נמרצת ואידאליסטית: חברי ‘ברית הסטודנטים הדתיים יבנה’. ייחודה של פעילות הסטודנטים נעוץ בהקמת דגם מגורים בקהילה הנתמכת. מאמר זה מוקדש לפעילות ברוכה ועלומה זו.

בשנות הארבעים של המאה ה-20 היו מרבית תושבי הרובע היהודי במצב כלכלי קשה. “בעיר העתיקה ראינו מראות שעוררו בנו זעזוע”, נזכר דב רפל, אחד הסטודנטים שהתגייס לפעילות הקהילתית בעיר העתיקה,¹ והמשיך:

בבית ברחוב מירן, שבו היה מועדוננו, גרה אשה, כפי הנראה אלמנה, עם שני תינוקות. החדר היה בגודל של ארגז גדול, ולא היה בו כל ריהוט, פרט למחצלת. לא היה בחדר חלון, והאור נכנס אך ורק דרך הפתח. כאשר הדלת היתה סגורה, שרר בחדר חושך.²

ישראל גיגי, ילד יתום מאב שהגיע לירושלים מטבריה בשנת 1938, תיאר את המצב העגום בימים ההם מנקודת המבט של אחד מילדי הרובע:

היתה זאת דירת חדר אחד, חשוכה, ללא טיח, חשמל ומים, וקירותיה היו לחים ורטובים. השירותים היו חצר ומשותפים לכל דיירי הבניין. המים לשתייה ולכביסה

1. לימים חבר קבוצת יבנה ופרופסור לחינוך באוניברסיטת בר-אילן.

2. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 169.

היו בבור מים בחצר. תמיד היו בהם תולעים, ולפני ששתינו מהם היינו צריכים לסנן אותם דרך סמרטוט.³

המצב הכלכלי הקשה אילץ ילדים להצטרף למעגל העבודה. בשנת 1941 ערך משה בריל מחקר שזכה לתמיכת מחלקת החינוך של הוועד הלאומי וחשף נתונים קשים.⁴ בספרו, 'ילדי הרחוב בירושלים', כתב ששיעור גבוה ביותר של ילדים יהודים בירושלים בגילאי 6-11 נשרו מבתי הספר. בריל ציין נתונים מתוך 'מפקד יהודי ירושלים' שנערך מטעם הוועד הלאומי והסוכנות היהודית (1939), ומהנתונים עולה ששליש מבנות עדות המזרח לא השלימו אפילו ארבע שנות לימוד.⁵ בריל קבל על משפחות בעיר החדשה שהעסיקו ילדות צעירות מבנות עדות המזרח כעוזרות בית בתשלום זעום. "ומשניתנה האפשרות לילדות אלו להשתכר כעוזרות בית, עזבו רבות מהן את ביה"ס קודם זמנן או שלכתחילה לא הלכו לביה"ס".⁶ יוסף אורבך, סטודנט ופעיל חברתי בירושלים בשנות הארבעים, הזכיר במאמר שכתב בשנת תש"ב ב'ניב הסטודנט' (ביטאון הסטודנטים של האוניברסיטה העברית בימים ההם), "ילדות בנות 8-9 שעובדות במשק בית וסוחבות על זרועותיהן תינוקות רכים. ילדות שבית הספר הוא להן איזה דבר דמיוני".⁷

ראש עיריית תל אביב, ישראל רוקח, אף פנה במכתב מ-6 במאי 1940 להנהלת הוועד הלאומי והתלונן על הגירת משפחות קשות יום מירושלים לתל אביב ועל שילדיהן עזובים ברחובות ונשלחים לעסוק ברוכלות לפרנסת המשפחה.⁸ זהבית שנקולבסקי טענה במחקרה שההורים היו החוליה החלשה במהפכה הציונית ובתהליך בניין האומה.⁹ הרעיון הציוני היה 'לבנות דור בריא בגופו ובנפשו' באמצעות סוכני תרבות כאחיות בריאות הציבור וכמורים. תהליך ההדרה של ההורים לווה בטענות כלפי כל סוגי ההורים ביישוב. אי האמון של מערכת החינוך בהורים נבע מההבדלים בהשקפות העולם ומתפיסות ערכים שונות. לדעת שנקולבסקי, המחנכים הציבו את בית ההורים כאויב המרכזי של המהפכה מכיוון שהוא פגם במגמות ההאחדה שאפיינו את החינוך העברי.¹⁰ לפיכך כיוון בית הספר את פעילותו להרחבת הפיקוח

3. שם, עמ' 173-174.

4. בריל, ילדי הרחוב, עמ' 6. בעניין זה ראו רזי, ילדי ההפקר, שציינה: "ירושלים אף נתפסה עד שנת 1933 כמי ש'צוערת בראש' היישובים הסובלים מבעיית הילדים העזובים והפושעים" (עמ' 18).

5. שם.

6. שם, עמ' 19.

7. אורבך, שלבים.

8. רזי, נוער עזוב, עמ' 145, הערה 27. רזי, ילדי ההפקר, עמ' 49-50, ציינה את פניית רוקח לוועד הקהילה בירושלים בשנת 1940 כדי למנוע הגירת משפחות מחוסרות אמצעים לתל אביב.

9. שנקולבסקי חזון ומציאות.

10. שם, עמ' 144.

והשליטה על זמנם הפנוי של התלמידים בשיתוף עם גורמים חוץ בית ספריים, דוגמת תנועת הצופים העבריים בארץ ישראל, מגרשי המשחקים והמועדונים שלידם, של קרן גוגנהיימר-הדסה¹¹ ועוד. בתי הספר של הוועד הלאומי¹² אף הקצו בשטחם מקום למועדונים לפעילויות אלו.¹³

'ברית הסטודנטים הדתיים יבנה'

בעת ההיא הייתה האוניברסיטה העברית, שנוסדה בשנת 1925, האוניברסיטה היחידה בארץ. מספר הסטודנטים בעשור השני להקמתה נע בין 500 ל-1100 סטודנטים.¹⁴ מצבם הכלכלי של הסטודנטים באוניברסיטה העברית הלך והורע בשנות ה-30, בעיקר לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. העלאה ניכרת בשכר הלימוד מחד גיסא והפסקת התמיכה שזכו לה סטודנטים רבים מהוריהם באירופה מאידך גיסא גרמו לרבים מהם להגיע לפת לחם.¹⁵ במכתב נרגש פנה להנהלת האוניברסיטה גדעון הויזנר, יושב ראש הסתדרות הסטודנטים דאז: "מצבם של מאות סטודנטים הוא איום: מתהלכים ללא ארוחה, מתגלגלים עם חפציהם מבית לבית באין אפשרות לשלם שכר דירה".¹⁶ הנהלת האוניברסיטה מצדה ניסתה למצוא פתרונות לבעיה ונרתמה לסייע לסטודנטים במתן מלגות, בתמיכה במפעלי ההזנה של הסתדרות הסטודנטים, במעונות למגורים ובתיווך להשגת מקומות עבודה, דוגמת מחנות עבודה ביישובים חקלאיים בחופשות.¹⁷ ד"ר מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית, ניסה לסייע לסטודנטים ובו בזמן לחזק את היישוב היהודי ברובע. לימים סיפר אחד הסטודנטים הפעילים ברובע, דב רפל: "מאז, ד"ר מאגנס אצלי ברשימה של הקדושים, ראיתי באמת איש גדול במלוא מובן המילה [...] הוא היה הפטרון שלנו, הוא דאג לנו לכסף, הוא מימן את כל המפעל, הוא התייחס יפה ובצורה מכובדת ביותר".¹⁸

11. קרן גוגנהיימר פעלה בשיתוף ארגון 'הדסה' להקמת מגרשי ספורט ושעשועים לילדים ונוער בירושלים ובערים אחרות כדי שישמשו מעין מסגרת לחינוך משלים לילדים יהודים וערבים. להרחבה: שחורי-רובין ושורק, המתנ"סים.
12. בתי הספר ומערכת החינוך בכלל היו בפיקוח מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בשנים 1920-1933, ומאז ועד הקמת המדינה ב-1948 הייתה מערכת החינוך נתונה לפיקוח הוועד הלאומי שהיה מעין ממשלה של היישוב היהודי כמדינה שבדרך.
13. שנקולבסקי, חזון ומציאות, עמ' 157.
14. בן-אבות, האוניברסיטה העברית, עמ' 304.
15. שטיין-אשכנזי, ארגוני הסטודנטים, עמ' 372-373.
16. מכתב מגדעון הויזנר אל הנהלת האוניברסיטה, 13 באוקטובר 1939, ארכיון האוניברסיטה העברית, יולי-דצמבר 1939.
17. ארכיון האוניברסיטה העברית, יולי-דצמבר 1939.
18. ריאיון עם דב רפל, מראיינת: חולדה קמפנינו, 1 במרס 1976, ארכיון קבוצת יבנה.

אף מרדכי חיות,¹⁹ מראשוני הסטודנטים שהתיישבו ברובע, הרעיף תשבחות על ד"ר מאגנס: "יהודי חם, פעיל, יוזם, לא הסתפק בכך שהוא היה נשיא האוניברסיטה, הוא יזם את הדבר הזה".²⁰ בהמשך הריאיון משנת 1998 הסתייג חיות ואמר שיייתכן שלד"ר מאגנס, כמי שהיה מקורב בדעותיו ובקשריו האישיים לחברי אגודת 'ברית שלום', היו מטרות נוספות בעידוד הפעילות: חיזוק הקהילה היהודית בתוך אוכלוסייה ערבית כדי להוכיח שדו-קיום בין העמים אפשרי, וכן סיוע לסטודנטים נזקקים.²¹

חברי אגודת הסטודנטים הדתיים "יבנה" בפתח דירתם ברובע היהודי בירושלים, ראשית שנות ה-40 התמונה בארכיוב מוזאון חצר הישוב הישן

19. לימים חבר קבוצת יבנה ומזכיר הקיבוץ הדתי.

20. ריאיון עם מרדכי חיות, מראיין: אלי ברמן, 7 באפריל 1998, ארכיון קבוצת יבנה.

21. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 162.

ראשית פעילות הסטודנטים ברובע היהודי

ראשית הפעילות החינוכית של קבוצת הסטודנטים 'יבנה' בעיר העתיקה הייתה בכסלו ת"ש (1939), עם ההודעה הקצרה שנתלתה על לוח המודעות של האוניברסיטה העברית. לפי מיטב זכרונו של מרדכי חיות, תוכנה היה בערך כך: "ד"ר מאגנס מחפש חמישה-שישה סטודנטים שיהיו מוכנים להתיישב בעיר העתיקה ולטפל בנוער שם. תינתן להם דירה. המעוניינים יפנו למזכירתו של ד"ר מאגנס, גב' לילי ירוזלם".²² בריאיון משנת 1998 הוסיף חיות לתאר את השתלשלות העניינים:

חשבתי שמן הראוי לקחת את הפרויקט הזה על ברית סטודנטים דתיים 'יבנה', שהיא תקבל את הפרויקט הזה לידה. התייעצתי עם כמה חברים. אחד אמר לי: כן, אבל אני לא יכול וכו' וכו'. הגעתי לדב רפל שהיה חברי מאז. פגשתי אותו בשער האוניברסיטה ואמרתי לו: דב, אתה מוכן ללכת לזה?

הוא אמר לי: כן. הלכתי לגב' ירוזלם ואמרתי: קבוצת ברית סטודנטים דתיים 'יבנה' מוכנה לקבל את הדבר הזה כפרויקט קבוצתי. דב הביא את אליעזר גולדמן,²³ שהגיע עם עוד שני חברים, נחום מילוא [...] ויעקב שטאל. הגיע עוד אחד, זאב בן שחר,²⁴ שעזב אותנו כעבור כשנה-שנה וחצי.²⁵

כך למעשה החל דגם ראשוני וייחודי של פעילות קהילתית. הצעתו של מאגנס נפלה אפוא על אוזניים קשובות. הסטודנטים, חברי 'ברית הסטודנטים יבנה', ראו בהצעת מאגנס מטרה כפולה: חינוך נוער יהודי מאוכלוסיות קשות-יום מחד גיסא ועידוד היישוב היהודי בעיר העתיקה מאידך גיסא.

כביטאון האקדמאי הדתי 'יבנה' סוכמה בשנת ת"ש הפעילות השנתית של האגודה בגאווה בלתי מוסתרת, לצד פעילות לטובת הנוער העובד בשכונות:

השנה הקימו חברינו 'מפעל התיישבותי', בעזרתו של נשיא האוניברסיטה הד"ר י.ל. מאגנס בעיר העתיקה, השתכנה שם קבוצת חברים במעון מיוחד. בין החברים מתנהלת פעולה תרבותית – חברתית מסונפת. לומדים את 'הדף היומי', את 'פרקי היום'. חברינו בעיר העתיקה חושבים בקרוב להתחיל גם בפעולה תרבותית בקרב הנוער מבני עדות המזרח. הפעולה בין הנוער מעולי המזרח שנעשתה השנה, אינה יכולה כלל וכלל לספק את כל צרכי נוער זה ועלינו מוטלת החובה לגייס לשם פעולה

22. שם, עמ' 161.

23. לימים חבר שדה אליהו ופרופסור לפילוסופיה ולמחשבה יהודית באוניברסיטת בראזיל.

24. לימים איש חינוך.

25. ריאיון עם מרדכי חיות, מראיון: אלי ברמן, 7 באפריל 1998, ארכיון קבוצת יבנה.

זו את כל חברינו הראויים לכך ולהכשירם לקראתה. כמו כן יש להזעיק את המוסדות המתאימים ולתבוע מהם להושיט לנו את עזרתם.²⁶

עם זאת קבלת הפנים של תושבי העיר העתיקה לסטודנטים לא הייתה מרנינת לב. "משלחת בת שלושה אנשים – מ'בתי מחסה'²⁷ וה'שוב הישן' ומחסידי ברסלב²⁸ – באה להקביל את פנינו ב... יריקה על הרצפה! הם דברו רק אידיש", נזכר אחד הסטודנטים, נחום מילוא, והמשיך: "ניסינו להסביר להם, שאנו מתכוונים להפעיל את ילדי הספרדים, שאינם לומדים ב'חדר' ורק מסתובבים ברחובות. אך תשובתם 'חדש אסור מן התורה'²⁹." את דעת המתנגדים לפעילות הסטודנטים תלו על כותלי הרובע היהודי בפשקווילים החתומים בידי רבני הספרדים, האשכנזים, הפרושים³⁰ והחסידים, בזו הלשון:

הסכת ושמע ישראל! שמוע שמענו ותרגזו בטנינו, וחרדה גדולה נפלה עלינו איך כי אנשים זרים לרוח היהדות הנאמנה חדשים מקרוב באו לפרוץ פרץ בחומת קדושת עיר תפארתנו ואומרים לקבוע בתוכה מועדון להרציא הרצאות ע"י חניכי האוניברסיטה. אשר ממש סמר מפחד בשרינו [...] כי ימצאו אנשים כאלה שירה בו עוז בנפשם לנטוע זמורת זר בקרב מחנינו קודש – ולחלל קדושת הישוב בעיר קדוש משכני עליון, ולהרבות מחלוקת בתוכה, וכידוע התוצאות של מועדונים כאלו, כי מועדין הם ליגה בקדשי ישראל ולהניא לב הנוער מתורה ויראת שמים ולכן הננו פונים לאחב"י (אחינו בני ישראל) מי לה' אלינו, למחות נגד ככל אשר תמצא ידם, להפר מחשבות און והננו מזהירים ככל לשון של זהורית ששום בר ישראל לא יסייע להם בשום סיוע, באיזו צורה ואופן הוא יכול להביא לידי קביעת המועדון הזה, ובטוחים אנו שהשי"ת יהיה בעזרנו.³¹

26. יבנה – בטאון האקדמאי הדתי, ת"ש, עמ' 147.
 27. להרחבה על היסטוריית כיכר בתי מחסה ראו בן אריה, עיר, עמ' 371-375. על המתגוררים בשכונה בשלהי תקופת המנדט ראו בן אריה, הרובע היהודי, עמ' 31-44.
 28. להרחבה על היישוב הקטן של חסידי ברסלב ברובע היהודי ראו דודסון, הרובע היהודי. תודתי לד"ר איל דודסון על האפשרות להשתמש בחלק מספרו.
 29. שבולת, גיליון 281, 24 ביוני 1985, ארכיון קיבוץ שדה אליהו.
 30. על הפרושים – המתנגדים לחסידות (ראשונים מהם עלו לארץ עם תלמידי הגר"א בשנת 1809) – ראו מורגנשטרן, כולל הפרושים.
 31. קלוגר, לשעה ולדורות עמ' 42.

יום ספורט

צלם: יהושע מרקוביץ

התמונה באדיבות מוזאון חצר הישוב הישן.

אף על פי כן, למראה המצב הקשה של האוכלוסייה, חבורת הסטודנטים הקטנה לא אמרה נואש. תחילת הפעילות נדחתה מכל מיני שיקולים,³² בעיקר בשל התנגדותו הנחרצת של היישוב האשכנזי. לימים סיפר מרדכי חיות:

עשינו אז הערכת מצב והבנו שאין לנו סיכוי רב לפעילות בקרב הישוב האשכנזי, ועלינו לחפש מסילות לציבור הספרדי, כולל המנהיגות שלהם. קבענו לכן תכנית פעולה, שהתבססה על ביקורים אצל מנהיגי הציבור הספרדי, כדי להכשיר את הקרקע לפעילות בקרב הנוער.³³

הוא סיפר על ביקור בביתו של הרב חזן³⁴ בחול המועד פסח, שבו בכל עת שהשיחה התפתחה לכיוון מצב הנוער הספרדי בעיר העתיקה הסב הרב את השיחה בפיקחות למחירי התמרים בשוקי בגדד ודמשק. למרות זאת "לקראת ימי חג השבועות, יצאנו החוצה", נזכר חיות, "ויצרנו מגע עם הילדים. חקרנו כל ילד אם הוא לומד והיכן, ומה על אחיו ואחותו המבוגרים, ואם אלה רוצים לבוא לשיעורי ערב. כך התחלנו לרכז את

32. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 166.

33. שם, עמ' 165-168.

34. על הרב בן ציון חזן, מראשי ישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה, ראו ויזר, חזן.

התלמידים הראשונים לשיעורי הערב, ונוצרו הקשרים הראשונים.³⁵ הישועה הגיעה עם היזמה לקיים קייטנות בעיר העתיקה:

ועדת הקייטנות הקציבה סכום כסף למועדון (לא לקייטנה מלאה), אשר כלל ארוחה אחת בלבד – ארוחת צהרים לכלל ילדי העיר העתיקה. כך נפתח מועדון אחד לכ-50 בנים בעיר העתיקה עצמה, בתלמוד תורה של הספרדים, ומועדון קייטנה לבנות בימין משה, אשר במידה מסוימת נחשבה כפרבר של העיר העתיקה [...]. הפעילות של המועדון-קייטנה לבנים בתוך העיר העתיקה הפכה למוקד פעילותנו באותו קיץ ת"ש ונתנה את התנופה להמשך. 50 הילדים שהגיעו למועדון זה, מן הבוקר ועד הצהרים, פתחו בפנינו את השערים וגם את הלבבות של ציבור רחב מיהודי העיר העתיקה, ובעיקר ילדים ובני נוער.³⁶

הפעילות המוצלחת בקייטנה ביססה את מעמד הסטודנטים בקהילה, ולקראת שנת תש"א חל שינוי ביחס הורי הילדים לסטודנטים. "גם ההורים החלו להתעניין", נזכר חיות, "אמנם באיפוק מה [...] אלה חשו, כי טוב לילדים אצלנו ושאינ אנחנו כה 'נוראים ומסוכנים', כפי שתואר בעיר העתיקה בכרוזים על הקירות. הרגשנו כי החל תהליך של לגיטימציה שלנו בקרב הציבור היהודי ושהגיע הזמן לפעול ביתר הרחבה".³⁷ לקראת שנת תש"א נפתחו ברובע היהודי שני מועדונים נפרדים לבנות ולבנים, והם פעלו בקביעות בימות החול. מלבד המועדונים הרחיבו הסטודנטים את שיעורי הערב שניתנו לנערות עובדות (מפעל שהחל בקיץ ת"ש), והחלה פעילות בקרב המבוגרים. הסטודנטים כינסו 'שיחת הורים' שהייתה אמצעי לגיבוש ההורים. במהלך השיחה נבחר ועד הורים, שהיה ראשית ההתארגנות הציבורית של הציבור הספרדי בעיר העתיקה.

קופת המלווה

פעולה נוספת של הסטודנטים הייתה הקמת קופת מלווה קטנה שנועדה להיטיב עם מצבם הכלכלי של כלל היהודים ברובע ולא רק עם הילדים ובני הנוער. "קבענו בתור יסוד עקרון אחד", ציין דב רפל, "אין נדבות אלא רק הלוואות שתוחזרנה".³⁸ לרוב היו ההלוואות זעומות, כ-20 גרוש, והן הוחזרו בשמונה תשלומים שווים של חצי שילינג לשבוע. עם זאת סייעה הלוואה זו ליהודים שהתפרנסו מתיקון נעליים או מפחחות ונזקקו לה כדי לקנות חתיכת עור או חתיכת פח, והיא שקבעה אם יעבדו בשבוע

35. רב־שיח, קבוצת יבנה, עמ' 165.

36. שם, עמ' 166.

37. שם, עמ' 167.

38. שם, עמ' 170.

ההוא או לא. נוסף על העזרה הכלכלית לתושבי הרובע, באמצעות הלוואות אלו רכשו הסטודנטים את אמון התושבים ושכנעום "שהן כוונותינו והן מעשינו רצויים".³⁹ בדוח על פעולת הקופה בחודשים יולי עד נובמבר 1941 שנמסר לד"ר מאגנס ציין נחום מילר (מילוא), מרכז הקופה, שניתנו 27 הלוואות בסכום 33,950 לא"י.⁴⁰ הוא ציין ששלושה מהלווים הפסיקו את סילוק חובותיהם באופן זמני בגלל אבטלה או בגלל מחלת המפרנס. כדי לכסות את הגירעון שנוצר ולא לפגוע בלווים אחרים, השתמשו הסטודנטים בכסף שיועד לכלכלתם. שנת תש"א הסתיימה בתחושת סיפוק של הסטודנטים: "יש לנו עורף ציבורי בקרב הורי הילדים. הפכנו לגורם מוכר, מקובל ואף אהוד על ציבור הולך וגדל בתוך העיר העתיקה".⁴¹

המדריכים הראשונים

ההתחלה לא הייתה קלה, אך בראשית תש"ב גדלה הקבוצה לשמונה חברים, נוספו שתי סטודנטיות להדרכת הבנות ומדריכים מתנדבים מהעיר החדשה. מספר הילדים שביקר במועדונים גדל.⁴² המדריכים השלימו זה את זה ככישרונותיהם המגוונים לתועלת הילדים והנוער בקהילה. מרכזי חיות פעל לארגון המעשי של המועדונים, יהושע מרקוביץ⁴³ ריכז את מועדון הבנים ודינה שטרן ריכזה את מועדון הבנות.⁴⁴ המדריכים השכילו ליצור קשר אישי עם חניכיהם, וקשר זה סייע בהטמעת ערכי הציונות הדתית שביקשו להנחיל להם. רפל נזכר:

יהושע היה יכול ליצור קשר אישי עם חרש, אילם ועיוור. הוא ידע תמיד למצוא את הדרך והילדים כל כך דבקו בו [...] פעם אמרה לנו הגב' הנרייטה סאלד על יהושע: הוא מדריך הנוער הכי טוב שפגשתי בחיי [...] הילדים הרגישו שהוא אינו מדובב אותם כמו שמדובב חוקר במשטרה, אלא הוא מדובב אותם ומשוחח אתם מפני שהם חברים שלו. הוא ידע מלאכה ויכול היה לאסוף את כולם מסביב לנגרות, הוא ידע נגרות וגם התברר שהוא ידע כריכה. כל דבר הוא היה יכול לעשות עם הילדים בצורה טובה, הם ממש העריצו אותו.⁴⁵

39. שם, עמ' 170.

40. עיזבון יהושע מרקוביץ.

41. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 168.

42. שם, עמ' 168.

43. לימים איש חינוך וממקימי הספרייה למדעי היהדות באוניברסיטת בר-אילן.

44. ריאיון עם מרכזי חיות, מראיין: אלי ברמן, 7 באפריל 1998, ארכיון קבוצת יבנה.

45. ריאיון עם רב רפל, מראינת: חולדה קמפניינו, 1 במרס 1976, ארכיון קבוצת יבנה. הנרייטה סאלד (1860-1945) עמדה בראש השירות לעבודה סוציאלית בוועד הלאומי (ה'ממשלה' היישובית דאז) החל ב-1931. מ-1933 שימשה גם ראש עליית הנוער.

ישראל גיגי, מילדי הרובע, נזכר בפגישתו הראשונה עם יהושע מרקוביץ:

סטודנט צעיר וממושקף שלבש חולצה לבנה, מכנסי האקי רחבים וקסקט [...] התרשמתי, שלפני עומד אדם טוב לב שאוכל לתת בו אמון. יהושוע היה הרוח החיה במועדון חדש שנפתח אז ברחוב המידן שאליו התקבצו ילדים שהיו מסתובבים בעיר העתיקה באפס מעשה. מועדון זה יצק תוכן חדש לחיים העלובים שלנו באותו הזמן.⁴⁶

נוסף על מרקוביץ תלה רפל את ההצלחה ב"מרדכי [חיות], מפני שהוא התייחס [לפעילות] בכובד ראש, ואת כולנו – מפני שגרנו אתם".

תנאי המחיה של הסטודנטים

מהמסמכים בארכיון האוניברסיטה העברית עולה שד"ר מאגנס תמך במפעל בשנותיו הראשונות. במכתב בכתב ידה של מזכירתו לילי ירוזלם למזכירות הכספית היא מבקשת בשם ד"ר מאגנס לשלם לדב רפל, הגזבר, בעבור כלכלה, שכר דירה, תקציב תרבות ועוד.⁴⁷ הדוחות שכתבו הסטודנטים לד"ר מאגנס כללו הוצאות והכנסות ברמת פירוט גבוהה: שכר דירה, אגירת מזון, העברת רהיטים, קרן הלוואות, ריהוט וציוד למועדון ועוד.⁴⁸ מכתבו של יעקב שטאל בשם חבריו לגב' ירוזלם מעיד כאלף עדים על תפריטם הצנוע:

אנחנו משתמשים בארבעה טיפוסים תפריטים כדלקמן:

1. לחם: 7 מא"י (מיל ארץ ישראלי), מרגרינה 3.5 מא"י, ביצה 6 מא"י, קקאו 4 מא"י, ס"ה: 20.5
2. לחם, מרגרינה: 10.5 מא"י, ירקות: 6 מא"י, כוסות תה: 5 מא"י. ס"ה 19.5
3. לחם, מרגרינה, תה: 13.5 מא"י, גבינה 6.5 מא"י. ס"ה 20
4. לחם, מרגרינה, תה: 13.5 מא"י, דיסה 3 מא"י, תוספות 2 מא"י ס"ה: 18.5 מא"י.⁴⁹

מהדוחות אפשר ללמוד על מגוון הפעילויות של הסטודנטים ועל הרכבם החברתי, ונפרט עליהם בהמשך. כבשר מבשרה של הסתדרות הסטודנטים הכללית באוניברסיטה העברית, וכנהנים מהמעונות תחת חסותה, זכו הסטודנטים בעיר העתיקה לביקור אחות השירות הרפואי הגב' טוסטר והרופא ד"ר סנדלר. האחות טוסטר ציינה בדיווחה:

46. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 174-175.

47. מכתב מלילי ירוזלם למזכירות הכספית, 4 בספטמבר 1941, ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941.

48. ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941.

49. מכתב מיעקב שטאל ללילי ירוזלם, י"ג סיון תש"א, עיזבון יהושע מרקוביץ.

בעיר העתיקה ישנו קיבוץ של שמונה סטודנטים חרדים, רובם מעולי פולניה, המרוכזים בחצר אחת בארבעה חדרים ליד בית החולים משגב לדרך. הם חיים חיי קיבוץ ויש להם שתי ארוחות משותפות ביום. בנוגע למקומות שינה באים בחשבון רק 3 חדרים, כי החדר הרביעי משמש למקום פגישה, חדר אוכל, ספרייה וכדומה. המעון הזה מוחזק ע"י ד"ר מאגנס ע"י תשלום שכר הדירה ותמיכה בסך לא"י אחת לחודש לכל אחד מהסטודנטים. אלה ממלאים בשעות הפנאי שלהם תפקיד של מדריכים למועדון ילדים אשר בעיר העתיקה. חרדי המעון הם מלאי אור שמש. יש מטבח וכו מכינים את הארוחות המשותפות. יש חדר קטן המשמש לרחצה. מהליקויים הגדולים הבולטים יש לציין: חסר מים שוטפים של הספקת המים. הם קונים מים משכניהם [...]. לרשות הקבוץ הזה רק בית כיסא אחד מטיפוס אירופי המשמש גם לעוד שני שכנים ומשפחותיהם. בניקוי החדרים מטפלים הדיירים בעצמם. הניקיון משביע רצון. יש להם חלק מארון לעזרה ראשונה.⁵⁰

תיאורה של האחות היה כנראה מרעיש וממריץ למעשה, ובראשית פברואר 1941 התבקשה מנהלת המשק "לבקר את המקום בעיר העתיקה ולקבוע את התקציב של סידור מים ומקלחת אצל הסטודנטים בעיר העתיקה".⁵¹ כאשר שלמה בירנבאום, אחד הסטודנטים, הגיע לעיר העתיקה מתל אביב בשנת 1943, נראה שדבר לא נעשה לשיפור המצב הסניטרי:

תארו פה את המגורים בבית, בקומה השניה, כארמון, לעומת החושות שהיו ברחוב המידן או באיזה שהוא מקום אחר בעיר העתיקה. אבל אותו ארמון היה בלי מים זורמים. השירותים היו בחצר, והמגורים לא היו כאלה שאליהם הייתי רגיל בתל אביב.⁵²

חברי 'ברית הסטודנטים יבנה' כסוכני תרבות

אפשר ללמוד על רצונם של חברי 'ברית הסטודנטים יבנה' לשמור על זהותם הדתית ועל החשיבות שראו בה מדבר המערכת של 'מאסף יבנה' שפורסם בשנת 1939.⁵³ בביטאון האקדמי הדתי 'יבנה' שפורסם בתש"ו (1946) כתב בנימין פרנקל והשתייך לסיעה הדתית בגוש ארץ ישראל העובדת (מפא"י) על תפקיד הסטודנט הדתי.

50. דיווח של האחות סוסטר להנהלת האוניברסיטה, 27 בינואר 1941, ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941.

51. מכתב משניאורסון לד"ר מאגנס, 5 בפברואר 1941, ארכיון האוניברסיטה העברית, ינואר-אפריל 1941.

52. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 176.

53. זידמן והרכבי, מאסף יבנה. על מאבק אגודת הסטודנטים 'יבנה' למען רוח יהודית באוניברסיטה ראו ידידיה, צביון יהודי.

לטענתו, מפלגות ותנועות נוער כמו 'השומר הצעיר' ו'הנוער העובד' דוחקות את רגלי הדת בשכונות העוני:

בהגיע הילד לראשית בגרותו עליו להתפרנס, למצוא לו עבודה, משרה או הכשרה מקצועית. ובאותו הרגע לאן יכנס? [...] כמוכן – לנוער העובד. מפאת העבודה, ששם יכול הוא לקבל הבטחה לקיום, בטחון, הכשרה מקצועית, וכו' [...] והילדים הללו יכנסו לנוער העובד מפני שאין בידי הסתדרות אחרת להבטיח להם דברים אלו. לא נוגעים אל ליבם טעמים אידיאולוגיים.

הם מעוניינים בלחם ויקבלוהו ממי שיקבלוהו [...] וזה תפקיד יבנה. תפקיד של ארגון בעל מעוף ובלתי מפלגתי – הצלת נוער דתי, הבא מסביבה מסורתית, ואשר המפלגות הדתיות אינן מטפלות בו, משום שאינן רואות בו רווח מפלגתי.⁵⁴

מראיונות שנערכו במשך השנים עם הסטודנטים חברי אגודת הסטודנטים 'יבנה' ועם החניכים ומעיון במסמכים אפשר לראות את האידיאולוגיה שהנחתה את הסטודנטים בפעולתם בעיר העתיקה. לימים טען מרדכי חיות:

שאלה היא, אם היתה לקבוצת הסטודנטים 'יבנה' אידיאולוגיה בעבודה החינוכית. יש סוברים שהדבר אינו ברור. אני חושב שהיתה אידיאולוגיה, אם כי בעלת דינאמיקה משלה. אנשי הקבוצה היו בעיקרם אנשי 'תורה ועבודה', כלומר: ציונות דתית על בסיס עבודה והתיישבות. אמנם הקבוצה לא הגדירה עצמה כמחוייבת לפעול בכיוון זה, אבל עם העמקת העבודה החינוכית נהיה ברור שלחניכים הרציניים יש להציג גם כיוון אידיאולוגי ושאי אפשר לחנך חינוך מעמיק בלעדיו. ברור היה, שאי אפשר לחנך אך ורק לקריאת עיתון, למשחק שחמט או אפילו לאמנות: צריך בהמשך הדרך לתת לחניך כיוון בחיים, אורחות חיים וערכי חיים. היה ברור שהכיוון שהקבוצה הזאת מאמצת לעצמה, הוא הכיוון של 'תורה ועבודה'.⁵⁵

חיות הוסיף שהקשר שלו עם היישוב בעיר העתיקה לא פסק גם לאחר גיוסו לצבא הבריטי בסתיו 1941:

כבר אז העלינו את השאלה: מה יהיה עם הנוער שאנחנו מחנכים אותו. אנחנו נעזוב בשלב מסויים, או הם יעזבו אותנו, יצאו לעבודה, יעזרו להורים, יכנסו לחברה. אמרנו:

54. יבנה – בטאון האקדמאי הדתי, ניסן תש"ו, עמ' 143-144.

55. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 180.

הדרך היא קיבוץ, חברת נוער בקיבוץ [...] בדיון היו כאלה שאמרו: מה אנחנו באים לעשות, להוציא את הנוער מהעיר העתיקה? אנחנו באנו לחזק את העיר העתיקה. זו היתה גם כוונתו של ד"ר מאגנס בעצם. אחרי שהכרנו את העיר העתיקה ותושביה, ראינו כי האנשים הצעירים יוצאים החוצה [...] אנחנו יכולים להציל את הנוער ולא את העיר העתיקה.⁵⁶

שלמה בירנבאום הדריך בעיר העתיקה בשנים 1943-1946, ואחר כך המשיך לגייס כספים למפעל מהעיר החדשה. הוא הציב את מטרות הקבוצה בבירור: "אנחנו רוצים להוציא את הילדים מן העיר העתיקה לחיי קיבוץ [...] להעניק השכלה, יהודית וכללית, לעצב את הדמות הרוחנית של הצעיר ולכוון אותו למקצוע".⁵⁷ מרקוביץ סיכם שנתיים פעילות בתזכיר לד"ר מאגנס: "פעולתנו תהיה מעתה יותר אחראית ורצינית יותר מכיוון שניקה על עצמנו את הראגה לעתיד הילדים והנוער. רק הצלחה בנידון זה תקבע את ערך מפעלינו בכלל".⁵⁸ במכתב אחר למאגנס כתב מרקוביץ כי הוא חולם למנף את רעיון 'הקיבוץ העירוני'⁵⁹ ולהפיצו בשכונות אחרות:

ציבור המבוגרים בעדות אלו הביט על המדריכים כעל זרים המשיגים גבולות אחרים ולא נוצר כל קשר אישי בין המדריך לבין תושבי השכונה [...] ברצוננו להשתחרר מהמגרעות הנ"ל ע"י יצירת שיכונים של מדריכים בתוך השכונות [...] ע"י כך ייוצר הקשר האישי בין המדריכים, הילדים וההורים, ושני הגורמים המחנכים יכירו ויעריכו זה את זה. מן הניסיון למדנו שדבר זה אפשרי וערכו רב מאד.

אמצעי שני שיקל על יצירת הקשר בינינו ובין תושבי השכונה ישמשו מדריכי עזר מתנדבים מבני השכונה. גם בשטח זה רכשנו כבר ניסיון בעבודתנו בעיר העתיקה. התברר שלמדריכים אלה יש גישה בלתי אמצעית לחברייהם הצעירים, שתפקיד ההדרכה מפתח בהם את רגש האחיות כלפי תפקידם.⁶⁰

האמצעי השלישי שעליו דיבר מרקוביץ הוא: "הישיבה בשכונה יוצרת קשרים בינינו ובין ההורים, על ידי ביקורים הדדיים, שיחות באסיפות כלליות על חינוך הילדים,

56. ריאיון עם מרדכי חיות, מראיון: אלי ברמן, 7 באפריל 1998, ארכיון קבוצת יבנה.

57. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 176-177.

58. מכתב מיהושע מרקוביץ לד"ר מאגנס, טבת תש"ג, ארכיון העם היהודי, P2100.

59. המונח 'קיבוץ עירוני' מזמן השוואה היסטורית מעניינת. על הקיבוצים העירוניים של היום אפשר לקרוא אצל דרור, הקבוצות השיתויות. על גלגולי הרעיון ההיסטורי וביצועו בשלהי המנדט ובימי המדינה ראו אלוני, קהילות שיתופיות.

60. מכתב מיהושע מרקוביץ לד"ר מאגנס, ז' שבט תש"ב, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, P2100.

וכו"ו".⁶¹ מרקוביץ, מחנך בכל רמ"ח אבריו, הבין את חשיבות הקשר עם ההורים בחינוך הנוער. בתזכיר שכתב מרקוביץ לד"ר מאגנס ניסה לייצא את הרעיון הקיבוצי החוצה:

הצורה הרצויה של פעולה חינוכית כזאת היא שיכון המדריכים בתוך השכונות שבהן הם עובדים. בשכונות יש להקים מועדונים חופשיים של הנוער שיהוו גורם חינוכי ויהיו לביתו השני של ילד והצעיר [...] היתרונות העיקריים של שיכון כזה הן: החיים בתוך השכונה מקרבים את המדריך לחניכו ולהיפך. קיימת אפשרות להכיר את ההורים ולהשפיע גם עליהם בכיוונים שונים, ועוד.⁶²

לעומת זאת בראייה מאוחרת העלתה המדריכה דינה שטרן (גליקסמן) פער מסוים בין הראייה האידאולוגית לבין העשייה:

עבודתנו היתה בבחינת שרשרת של ניסיונות חינוכיים, שכוונו ע"י התחושות והרגשות. הלמידה במועדון היתה אקראית ועקיפה. היא התרכזה בשיחות על חגים ועל אירועים מרכזיים מחיי הישוב והאומה, וכך הקנינו לחניכנו תכנים מתחום הדת, הלאום, ידע העם וכדומה.⁶³

הסטודנטים לא חסכו במאמצים כדי להקנות לחניכיהם את הערכים החשובים של אהבת הארץ. באחד מדוחות הפעילות ציין הסטודנט יוסף דמסט, שלימים נפל בכפר עציון, את הימצאותן של מפת ארץ ישראל וקופסאות שנעשו מפניר (חומר קשיח) כדי להנחיל את אהבת הארץ: "מתארגנת גם קופת חיסכון בכל קבוצה לשם הקמת קרן הטיולים".⁶⁴ בשנת 1944 ריכזה מלכה טרגן את המועדון, ובדוח לוועדת גוגנהיימר⁶⁵ הציגה את הרעיון הציוני להפרכת השממה בסרטוטים שנהגה לקשט בהם את חדר המועדון. באחד הסרטוטים העמידה זו לצד זו את מפת הארץ השוממה לפני העלייה לארץ ואת מפת ארץ ישראל ובה דמות החלוץ האוחז את בידו ומשני צדדיו סמל הקרן הקיימת וסמל קרן היסוד.

61. שם.

62. מכתב מיהושע מרקוביץ לד"ר מאגנס, כ"ט טבת תש"ג, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, P2100.

63. רב-שיח, קבוצת יבנה, עמ' 176-177.

64. דוח פעילות לחודשים אוקטובר-נובמבר 1941 שנכתב עבור ד"ר מאגנס, עיזבון יהושע מרקוביץ.

65. ועדת גוגנהיימר תמכה במועדונים הסמוכים למגרשי המשחקים. בשנות הארבעים מגרש המשחקים בהר ציון לא היה פעיל. הסטודנטים השיגו תמיכה מהוועדה כדי לקיים את הפעילות השוטפת במועדון בעיר העתיקה.

באמצעות הפעילויות המגוונות (יצירה, יציאה לטיולים, קריאת עיתונים, הקמת 'חברת ילדים' ועוד) העבירו הסטודנטים לחניכיהם את המסרים שהאמינו בהם: אהבת העם והארץ, הכשרה לחיי שיתוף ועמל, העשרה והרחבת אופקים.

המדריך הבוגר בן הרובע היהודי אברהם אזולאי בטיול במגדל דוד עם החניכים הצעירים. צלם: יהושע מרקוביץ; התמונה באדיבות מוזאון חצר הישוב הישן

חברת הילדים

בעיזובנו של יהושע מרקוביץ נמצאו דוחות מפורטים על פעילות הסטודנטים בעיר העתיקה. בדוח לחודשים אוקטובר-נובמבר 1941 פירט יוסף דמסט את מגוון הפעילויות שנעשו בקרב הילדים כמועדון הכנים:

העבודה מתארגנת וגם מתנהלת במידה מסויימת על ידי הילדים עצמם. קיימים מוסדות בעלי אופי שלטון עצמי והם: אסיפה כללית של כל הילדים ומועצה הנבחרת על ידה. המועצה בעזרת המדריכים מסדרת את תוכנית הפעולות, מחלקת את התפקידים השונים בין הילדים. העבודה בכללה מתחלקת לסעיפים שונים, דהיינו: משחקי ספורט (כדור, קפיצות, ריצות), משחקים שקטים, עבודות יד (הצעירים מקרטון ורפיה והגדולים מגיר ופניר), שיחות מתקיימות פעמיים עד שלוש פעמים בשבוע, שירה וטיולים.⁶⁶

66. דוח פעילות לחודשים אוקטובר-נובמבר 1941 שנכתב עבור ד"ר מאגנס, עיזבון יהושע מרקוביץ.

ברוח החודשי שכתב יהושע מרקוביץ ביולי 1941 מתגלה שיושם רעיון 'חברת הילדים': "כמעט כל ילדי המועדון נכנסו לקייטנה, והם קבעו וקובעים את אופייה מהיום הראשון [...] בקייטנה קיימת מועצת ילדים שנבחרה ע"י הילדים והמורכבת מבעלי התפקידים הראשיים בקייטנה".⁶⁷

בפברואר 1944, בעקבות עזיבת חלק מהמדריכים הוותיקים, קיבלה עליה מלכה טרגן את ריכוז מועדון הבנים בעיר העתיקה.⁶⁸ ברוח שצורף למחברת המועדון בשנת 1944 היא ציינה את הרוח החיה ואת הסדרים שהכניסה במקום:

היה צריך להתחיל הכל מחדש [...] נקבעו שיחות ובהם קבענו את הקבוצות באופן סופי ואת שמן [...] כבר בישיבות המועצה קבעה המועצה את ארגון החדרים וקביעת הנהלה עצמית בשטחים שונים. המועצה קבעה ועדת ניקיון [...] ועדת טיול [...] פתיחת חדר תערוכה וביצוע הדבר ע"י קבוצה מסויימת, פתיחת חדר הספרייה ע"י קבוצה אחרת [...] כן החלטנו להעביר שיחה ובה יקבעו הילדים את חוקת המועדון.⁶⁹

גולת הכותרת של המועדון בשנה ההיא הייתה חידוש מועצת הילדים. הילדים קבעו את חוקת המועדון ואת הוועדות; בדיונים השתתפו הגב' אלוף – נציגת מגרשי גוגנהיימר, צוות המדריכים הבוגרים (ארגון סטודנטים 'יבנה', מדריכים שכירים ומתנדבים) וכן המדריכים הצעירים, שהיו מעין עתודה. מלכה סיכמה: "אני רוצה להעיר שישיבות המועצה אצלנו עמדו על הגובה והראו עד כמה ילדים אלה יודעים לנצל את האפשרויות שבמועצת ילדים".

ב'יומן המועצות של המועדון לבנים בעיר העתיקה בשנת תש"ד' מפורטים הישיבות, נושאי הדיונים, המשתתפים וההחלטות שהתקבלו.⁷⁰ חלק מישיבות מועצת הילדים היו משותפות לבנים ולבנות. חברי המועצה הצעירים שימשו מדריכים מתנדבים במועדוניות. אחד המדריכים הצעירים המוזכרים במחברת, יוסף טמיר (טנג'י), נזכר

67. דוח פעילות לחודש יולי 1941 שכתב יהושע מרקוביץ לד"ר מאגנס, עיובון יהושע מרקוביץ.
68. מלכה טרגן הגיעה לעיר העתיקה כמתנדבת בעקבות יהושע מרקוביץ. הסטודנט הנמרץ להאיב את הנערה הצעירה, תלמידת הסמינר למורים, והשפיע עליה להתנדב בעיר העתיקה. מלכה לחמה ברובע במלחמת העצמאות, נפצעה ולאחר מלחמת ששת הימים שבה לרובע היהודי. הייתה אשת חינוך ומוזכרת מערכת האנציקלופדיה העברית. ראיונות עם מלכה טרגן, מראיינת: אורה פיקל-צברי, 14 בנובמבר 2010, 18 בנובמבר 2010, אמח"ה.

69. אצ"מ, S. 17/8843/7.

70. שם.

בריאיון טלפוני: "הייתי בן 16, למדתי בסמינר למורים 'מזרחי'.⁷¹ הדרכתי במועדון פעמיים בשבוע בהתנדבות בנות, חלקן אף היה בוגר ממני".⁷²
מזכיר מועצת הילדים משה מזרחי (נהרג בהגנת הרובע בתש"ח) כתב בפרוטוקול של אחת השיבות מיום ט"ו באייר תש"ד:

1. חוקה – כל מרריך צריך לקבוע עם הקבוצה חוקים ולמסור בישיבת המועצה.
2. עבודות: [...] נעבוד בגיר ובחומר וניטע את השתילים בחצר [...]
3. חברי המועצה צריכים להיות סמל לחברי המועדון.⁷³

ברוח מגרשי יוגננהיימר שיבח המרריך מנחם מרסה (מורשת) את פעילות המועצה וציין את הצעות הילדים לייעול הפעילות ואת הערך החינוכי הגדול הגלום בשיתוף הילדים בתכניות.⁷⁴

תכנית ההעשרה והרחבת האופקים במועדוניות

תכנית ההעשרה לילדים הייתה מתוכננת להפליא ונבנתה מתוך מחשבה מעמיקה כדי לעורר סקרנות ולהרחיב את אופקי הילדים. לרשות הילדים המבקרים במועדוניות עמדו משחקי קופסה מגוונים (כדוגמת רביעיות, משחק 'למך' ועוד),⁷⁵ והם העשירו את דעתם של הילדים והעבירו את המסר הציוני-ערכי המתבקש. קריאת עיתון יומית גם היא השפיעה על התרחבת האופקים של הילדים והתפתחותם. ברוח לד"ר מאגנס ציין מרדכי חיות את הספרייה ובה עיתוני 'דבר לילדים' ו'דבר הפועלת'. נוסף על כך הוא כתב: "הופיע בחודש זה עיתון קיר שהוקדש לחיים במועדון וחלקו לל"ג בעומר".⁷⁶ הסטודנטים העבירו לחניכיהם את הערכים המשתקפים בעיתוני הפועלים נוסף על הערכים הלאומיים של ל"ג בעומר (העצמת בר כוכבא, המאבק לחירות וכו'). השיחות נסובו על "העולם ומלואו (מהו הגודל והצורה של הארץ, הארץ בעולם, על האטום, גופות חיים ומתים, התרבות הצמחים), התפתחות התרבות, על האדם הקדמון",⁷⁷ ואף כללו "ביקור בקשר עם השיחות כמוזאון הארכיאולוגי".⁷⁸

71. לימים מכללת ליפשיץ.
72. ריאיון טלפוני עם יוסף טמיר (טנג'י), מראיית: אורה פיקל-צברי, 25 בינואר 2011, אמח"ה. יוסף טנג'י נפל בשבי הלגיון ולאחר השחרור נעשה איש חינוך ומורה בסמינר לוינסקי.
73. אצ"מ, 17/8843/7S.
74. שם.
75. על משחקי הקופסה והשולחן דאו ראו טרטקובר, טיול בארץ, עמ' 104 (על 'למך, משחק רביעיות'); ראו גם מאמרו של ד"ר חיים גרוסמן בקובץ זה.
76. מכתב ממרדכי חיות לד"ר מאגנס, 4 ביוני 1941, עיזבון יהושע מרקוביץ.
77. עיזבון יהושע מרקוביץ.
78. שם. המוזאון הארכאולוגי הנזכר הוא מוזאון רוקפלר, הנמצא במרחק הליכה מהרובע היהודי.

ילדי מועדון הבנים בפעילות יצירה, 1940
צלם: יהושע מרקוביץ
התמונה באדיבות מוזאון חצר הישוב הישן.

הטיולים היו מגוונים והותאמו לגיל התלמידים ולתכנים הנלמדים במועדון: גן החיות לילדים הצעירים, תערוכת 'קרן היסוד' ועוד. ממחברת מועדון הבנים אפשר ללמוד על הטיולים (למוזאון רוקפלר, למוצא, לתלפיות, לרחביה ועוד),⁷⁹ על מסיבות ראש חודש, משחקי חדר, משחקי כדור, מחנה פסח (באוניברסיטה בהר הצופים), על הנגרייה, הכריכייה, הספרייה ועוד. חלק מהפעולות כללו שיחות אקטואליות בענייני דיומא: היטלר, יהדות אירופה, תחיה בישראל, ההעפלה ועוד. בדוח שצורף למחברת סיפר שלמה בירנבאום:

התחלתי בסיפורים אשר ריכזו אותם בהקשבה במשך חצי שעה ויותר. בקשר לנושא 'התחיה בישראל' ספרתי להם על רדיפות היהודים בארצות אירופה [...] ואחרי כן על תולדות ההתיישבות בא"י, כגון: החייאת העמק, וכד'. בהקשר לזה למדנו גם שירים מסוג 'שיר העמק'.⁸⁰

79. אצ"מ, S17/8843/7.

80. שיר העמק – מילים: נתן אלתרמן, לחן: דניאל סמבורסקי.

זוסמן (נועם) רובין תיאר את חדר המועדון ואת הפעילות בו בדוח 1944 לוועדת גוגנהיימר, שצורף למחברת המועדון:

החודש האחרון עמד בסימן סיום השנה: קבוצת 'הניצחון' הכינה את ההצגה ('היהודי הנצחי') קבוצת 'הדרור' הכינה את הקישוטים (הדגמת הפעולה בכל השטחים באמצעות פינות) קבוצת 'הדבורה' בנתה כסיכום לנושא משק חקלאי מקרטון [...] קישוטים: התחיה בשלוש תמונות: שממה: כיבוש והתיישבות [...] הצגות: העובדים החרוצים, ריקוד הפרח, אנו עולים ארצה והיהודי הנצחי.⁸¹

אפשר לעמוד על המסרים האידאולוגיים הטמונים בשמות הקבוצות, בנושאי הקישוטים ובתוכני ההצגות; רובם ככולם קשורים לתולדות העם, להפרחת השממה ולשיבת ציון.

שיעורי ערב לנוער עובד

מערכת שעות שבועית מדוקדקת הוכנה לנערות עובדות. השיעורים התקיימו בשעות 17:00-20:00 מדי יום ביומו (פרט ליום שישי). התכנית כללה לימודי עברית, גאוגרפיה, חשבון, גוף האדם, תפירה, טבע ותנ"ך, ולא נפקד מקום קריאת העיתון במערכת השעות של התלמידות המתחילות. התכנית בשבת כללה שיחה, שירה ועונג שבת. התלמידות המתקדמות זכו להעשרה נוספת בתנ"ך.⁸²

'שבת העיר העתיקה' – פעילות הצופים

בדוח 1944 לוועדת גוגנהיימר ציין שלמה בירנבאום: "אחת הפעולות החדשות שהכנסנו למועדון היתה הפעולה הצופית אשר הילדים נמשכו אחריה בחשק רב [...] היינו רגילים לספר להם על יסוד הצופיות, וכו'".⁸³ הגישה הצופית טיפחה לצד חינוך לערכים ציוניים את ערכי המשמעת והציות ברמה הערכית וההתנהגותית, ורווחה בתנועות הנוער ובפעילויות 'החינוך המשלים' דאז.⁸⁴ אחד הסטודנטים שריכז את פעילות הצופים בעיר העתיקה היה אריה נווה (נוימרק).⁸⁵ נווה מתאר את הגעתו לעיר העתיקה בשנת 1946:

81. ההצגה 'היהודי הנצחי' מאת דוד פינסקי תורגמה מיידית לעברית והוצגה במקור בתאטרון 'הבימה'.

82. מערכת השעות נוספה לדוח שכתב רב אברון לד"ר מאגנס, י' בכסלו תש"ב, עיזבון יהושע מרקוביץ.

83. אצ"מ, 17/8843/7S.

84. להרחבה ראו דרור, תנועת הנוער.

85. לימים איש חינוך.

[...] כסטודנט תפרן, ויצאתי משם פצוע קשה. בדרך נס, התלקטו סביבי נערים ונערות. מאותו הרגע היינו מחוברים [...] בין הנערים זוכר את אזולאי, משה מזרחי, מדרכי סרי. אני חושב שבמועדון הזה התגבש חלק מסויים של הקשרים של העיר העתיקה.⁸⁶

עמנואל מידב הגיע לעיר העתיקה בשלהי 1947 בעקבות אריה נווה, חברו משכבר הימים. "הוא בכלל התכוון להגיע לגוש עציון", אריה נזכר, "אך שכנעתי אותו שזקוקים לו בעיר העתיקה".⁸⁷ עמנואל הגיע לעיר העתיקה במסגרת המשלחת החינוכית. עמנואל, מייסד שבט 'משואות' של הצופים הדתיים⁸⁸ בירושלים, היה דמות נערצת, ומדריכים וחניכים רבים פעלו לפי דגם העמלנות הצופית שהתווה. הוא היה מעמודי התווך של הגנת הרובע בתש"ח ונפל על הגנת העיר העתיקה.

אמצעים למימון הפעילות

בתחילה מימן ד"ר מאגנס את הפעילות. בהמשך נדרשו הסטודנטים לחפש למיזם מקורות מימון אחרים. מעיון במסמכים שבעיזבוננו של יהושע מרקוביץ עולה שכבר בשנת 1941 היו הסטודנטים במשא ומתן עם ועדת גוגנהיימר ועם נשות המזרחי⁸⁹ כדי לקבל מהם סיוע במימון הפעילויות.

הוועד הלאומי, שפעל למען החינוך העברי של היישוב, הקים מועדוניות נוער לילדי נשים עובדות בכל רחבי הארץ.⁹⁰ בעיר העתיקה פעלו שני בתי הספר תחת פיקוח הוועד הלאומי – תלמוד התורה הספרדי, בהנהלת חנינא מזרחי, ובית הספר לבנות ב', בהנהלת הגב' גליקליך. בתיווכו של יוסף מיוחס, חבר הוועד הלאומי ומ-1935 מנהל 'לשכת הנוער' שלו, ניאותו מנהלי בתי הספר לקיים בתחומם את פעילויות המועדונים; מי בחפץ לב (מזרחי) מי בהסתייגות מה (גליקליך). במכתבו לגב' ויטלס, יושבת ראש ועדת גוגנהיימר, כתב מיוחס שהחריגה הכספית בעלות המועדונים בעיר העתיקה נבעה מהצורך לקיים שני מועדונים נפרדים לבנים ולבנות. הוא סיכם בבקשה: "אני סבור שהמפעל בעיר העתיקה ראוי לתמיכה מלאה של הועדה שלנו, אולם ביודעי את המצב הכספי של הועדה, הנני חושב שראוי המפעל הזה לתמיכה מטעם הועדה לשעת חירום של הדסה".⁹¹

למרות הקושי הכלכלי נכללו ילדי העיר העתיקה במפעל הקייטנות שקיימה לשכת הנוער של הוועד הלאומי. בדוח יולי 1941 מציין מרקוביץ שמיוחס מימן מדריך אחד

86. ריאיון עם אריה נווה (נוימרק), מראיית: אורה פיקל-צברי, 30 בדצמבר 2010, אמח"ה.

87. ריאיון טלפוני עם אריה נווה (נוימרק), מראיית אורה פיקל-צברי, 30 במרס 2011, אמח"ה.

88. 'הצופים הדתיים', או 'עדת הצופים', נוסדו בשנת 1929 והם משמשים חטיבה בסדרות הצופים העבריים.

89. נשות המזרחי, הארגון שקדם ל'אמונה'. ראו רוזנברג-פרידמן, תנועת אמונה, עמ' 13-26.

90. שנקולבסקי, חזון ומציאות, עמ' 157-159.

91. מכתב ממיוחס לוויטלס, 29 באוגוסט 1941, עיזבון יהושע מרקוביץ.

לקייטנה.⁹² הקשר עם הוועד הלאומי היה עקיף למדי, ורק בשלהי תקופת המנדט החל להתבטא בהכשרת המדריכים ובישיבות משותפות. התשלום למדריכי העיר העתיקה בחודשי המצור בלבד שולם על ידי הוועד הלאומי לאחר נפילת הרובע.⁹³ מצבם התזונתי הקשה של מרבית הילדים לא נעלם מעיני הסטודנטים; הם ניסו ללא לאות לארגן את הסכום הדרוש לתקציב "מפעל החלב".⁹⁴ בדוח "מפעולות הקבוצה בחודש פברואר 1941" ציין רפל:

אנו מחפשים אחרי תקציב למפעל החלב. פנינו להסתדרות נשים מזרחי שתקבל על עצמה את תקציב המועדון לבנות. תקציב המועדון הוא קרוב ל-4 לא"י לחודש [...]. ואם נצליח בדבר מה שצריך להתברר בימים הקרובים, נוכל בהסכמת קרן גוגנהיימר להעביר חלק מהתקציב שאנו מקבלים מהם למפעל החלב.⁹⁵

אם כן, השגת תקציבים לפעילויות דרשה יזמה, תושייה ויצירתיות, שבהן ללא ספק הצטיינו הסטודנטים חברי 'ברית הסטודנטים יבנה'. מהדוח המפורט והדקדקני שכתב שלמה בירנבאום עולה שבשנת תש"ה היו מקורות המימון העיקריים שעמדו בפני הסטודנטים: ד"ר מאגנס (125 לא"י) וועדת גוגנהיימר (130 לא"י). בהערות למאזן תש"ה ציין בירנבאום: "תנאי העבודה מחייבים חבר מדריכים של 10 איש, אך בהתחשב עם התקציב המצומצם הועמד על שמונה".⁹⁶ שאר התורמים למיזם, בסכומים פחותים, היו הסתדרות נשי מזרחי בארץ ישראל ובאמריקה, מחלקת הנוער הדתי שעל יד ההנהלה הציונית, מחלקת התרבות של הוועד הלאומי, המרכז העולמי של המזרחי, הוועד הפועל של הפועל המזרחי, ממשלת ארץ ישראל (המנדטורית) – המשרד למבחן ועזרה סוציאלית, הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה ומחלקת הנוער (הקצבה חד-פעמית בעבור ספרייה).⁹⁷

שלמה בירנבאום לא חסך במאמצים כדי לחדש את התרומה ההכרחית למיזם, ובכל שנה פנה לכל מיני גורמים: ויצ"ו, המרכז העולמי של המזרחי ו'קצין המבחן לנוער' של ממשלת המנדט. היצירתיות במציאת התורמים הפוטנציאליים למיזם נמשכה גם בשנת תש"ו. בירנבאום צירף לרשימת התורמים את לשכת בני ברית,⁹⁸ את מחלקת החינוך שליד הוועד הלאומי ואת ועד הקהילה.⁹⁹

92. דוח יולי 1941, עיזבון יהושע מרקוביץ.

93. מכתב חסר מוען ונמען, 1 ביוני 1948, גנוך המדינה, 771/2-ג.

94. על 'מפעל החלב' ראו שחורי-רובין, הקפיטריה.

95. דוח פברואר 1941, עיזבון יהושע מרקוביץ.

96. אק"ד, 215-35.

97. שם.

98. ארגון חברתי יהודי, נוסד בניו יורק בשנת 1843.

99. אק"ד, 561-85. על ועד הקהילה ראו כהן-הטב, ועד הקהילה.

"זו הייתה עבודה סיזיפית לאסוף את הכסף", נזכר בירנבאום, "מרבית המוסדות בקשו לתת תרומה חד-פעמית. אחרי שנתנו פעם אחת, ביקשתי שוב".¹⁰⁰

"מן העיר אל הכפר"

הסטודנטים ברובע היהודי פעלו בשני מישורים מקבילים כדי לסייע ליישוב היהודי בעיר העתיקה. מחד גיסא הם פעלו לחיזוק היישוב היהודי בעיר העתיקה באמצעות מגוון הפעילויות שהוזכרו לעיל, ומאידך גיסא הם פעלו ללא לאות לחיזוק הנוער. בריאיון מאוחר נזכר דוד הישראלי:

אנחנו קבוצת סטודנטים מיבנה בעיר העתיקה, שהוקמה בשנת '40, ראינו בפעולתנו גם אפשרות רבה מאד להוציא ילדים מן העיר העתיקה להכשרה במסגרת ההתיישבות [...] חשבנו שאנחנו נעמיק את החינוך שלהם, נעמיק את ההשכלה שלהם, נעמיק את הקשר שלהם לחברה בארץ ע"י כך שנוציא אותם להתיישבות".¹⁰¹

עם זאת לא כולם ראו עין בעין עם הסטודנטים את מעבר התלמידים להתיישבות חקלאית. חנינא מזרחי, מנהל תלמוד התורה הספרדי, התנגד להוצאת הילדים אל הכפר. לטענתו הוא הכשיר את התלמידים לעבודת הנגרות כדי שיוכלו להתפרנס בעתיד מיגיע כפיהם, וחש שעליו לוותר לשם מה שראה כניסוי.¹⁰² חניכתו של דוד הישראלי, שולה דבורקין (אהרוני),¹⁰³ הייתה בגרעין שהגיע לרודגס,¹⁰⁴ כיום כפר אברהם בפאתי פתח תקווה. שולה הייתה מבאי המועדונית שהקימו הסטודנטים, ובעידוד אמה הצטרפה לגרעין שהגיע לימים לקבוצת יבנה. היא נזכרה בערגה בימים שבהם עבדו בגן הירק חצי יום ולמדו חצי יום.¹⁰⁵ דוד הישראלי¹⁰⁶ תיאר את החיים ברודגס:

100. ריאיון עם שלמה בירנבאום, מראינת: אורה פיקל-צברי, 17 בינואר 2011, אמח"ה.
101. ארכיון רחה פראייר, ללא תאריך. חלק מארכיון רחה פראייר נמצא בקיבוץ יקום ואינו נגיש לציבור.
102. מכתבו של חנינא מזרחי אל ד"ר מוסנזון, מנהל מחלקת החינוך של הועד הלאומי, כ' באייר תש"ב, אצ"מ, 17/3443J.
103. לימים חברת קיבוץ עין צורים; נפלה בשבי הלגיון במלחמת העצמאות.
104. קיבוץ רודגס נוסד בשנת 1930 על ידי 16 חלוצי בח"ד (ברית חלוצים דתיים) על אדמות פתח תקווה. החלוצים החליטו להתבסס במקום, בתחילה כקואופרטיב ואחר כך כקיבוץ, ואף קראו לו 'קיבוץ רודגס' על שם מקום ההכשרה שלהם בגרמניה. הקמת קיבוץ רודגס הייתה אכן פינה בתולדות החלוציות הדתית, להרחבה ראו קרונה, מרודגס ועד יבנה.
105. ריאיון עם שולה אהרוני (דבורקין), מראינת: אורה פיקל-צברי, 28 בנובמבר 2010, אמח"ה.
106. לימים חבר קבוצת יבנה ואיש חינוך.

היינו שלושה מדריכים. הלימודים התקיימו במקום [...] ראשית כל, תפקידנו הראשון היה להכניס את הילדים למסלול של לימודים, למסלול של עבודה. התחלנו במשק. שם במקום היה לנו גן ירקות [...] לילדים היה סדר יום קבוע, מ-6:30 בבוקר – תפילה, אוכל, לימודים. אחרי הצהריים – הפסקה קצרה ועבודה, אחר כך הכנת שעורי ערב, וכך הלאה.¹⁰⁷

במכתב שכתב יהושע מרקוביץ לגב' ירוזלם, מזכירתו של ד"ר מאגנס, הוא סיפר על הימים הראשונים ברודגס: "הרי זאת היתה בשביל הילדים מהפכה מאין כמוה. ביום אחד עשו דרך של שנים ועל כן אין זה פלא שבכל שעה ושעה גילו דברים שונים: מכשירי עבודה, ירק, עצים, נמלים וכו'", והוא מסיים בנימה אופטימית של סיפוק חינוכי: "אני מוכרח לקבוע שילדי המועדון שלנו מוכנים לחיי חברה במידה הרבה יותר גדולה מאחרים, אפילו מהטובים שבהם".¹⁰⁸

הסטודנטים פנו גם להנרייטה סאלד וביקשו שמיזם היציאה מהעיר העתיקה לכפר ייכלל במסגרת 'עליית הנוער' לנוער הבוגר יותר.¹⁰⁹ במכתבו שטח מרקוביץ בפני הד"ר מאגנס את חששותיו מפני העיכוב בתכניות: "בינתיים הולך סיום שנת הלימודים ומתקרב ויחד איתו גדלה הסכנה שהילדים העוזבים את בית הספר יכנסו לחיי רחוב. חוששים אנו בעיקר לתלמידי הכיתות הגבוהות הגומרים השנה את חוק לימודיהם".¹¹⁰ הסטודנטים ביקשו את מעורבותו של ד"ר מאגנס, שהיה מצוי בקשרי ידידות עם סאלד, כדי לבטל את רוע הגזרה. בתשובתה לד"ר מאגנס לא נענתה סאלד לבקשת הסטודנטים לקליטת הנערים כקבוצה מגובשת: "אין כל תקוה שנוכל למלא אחר דרישת הסטודנטים בצורתה וכלשונה".¹¹¹ ייתכן שפנייתם המשותפת של הסטודנטים ושל רחה פראייר, שיסדה את עליית הנוער לפני שהועברה לניהולה של סאלד, הייתה בעיניה לצנינים. את התגייסותה של רחה פראייר המשיך ותיאר דוד הישראלי:

כנראה בירושלים נתקלה בתופעה זאת לעיתים קרובות, של ילדים מוזנחים ברחובות, משוטטים, ללא מטרה וללא תכלית. חשבה שזה שדה פעולה שיש לעשות בו הרבה מאד [...] עמדנו איתה בקשר רצוף, קבוע. וגם היא עמדה איתנו בקשר על ידי ביקורים.¹¹²

107. ארכיון רחה פראייר, ללא תאריך.

108. מכתב מיהושע מרקוביץ לילי ירוזלם, 3 בספטמבר 1942, אמתע", P3/2100.

109. אמתע", P3/2100.

110. שם.

111. שם.

112. ארכיון רחה פראייר, ללא תאריך.

במאמרו המסכם על המפעל להכשרת ילדי ישראל ציין החוקר יוסף יונאי את פועלה של רחה פראייר למען הנוער העוזב בארץ ישראל.¹¹³ בשנת 1933, עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, הגתה פראייר את רעיון עליית הנוער מגרמניה לקיבוצים בארץ ישראל. בדרך זו קיוותה להצילם מכליה. לאחר שהקבוצה הראשונה של עליית הנוער הגיעה לעין חרוד בשנת 1934, פרסה הנרייטה סאלד את חסותה על המפעל מתוקף היותה מנהלת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי. יונאי סיכם את השתלשלות העניינים:

משעלתה רחה פראייר לארץ ישראל, הסתבר לה שלא תוכל להשתלב בצורה פעילה בהנהלת עליית הנוער, ועל כן היא יזמה הקמת מסגרת חינוכית אחרת, שנועדה לטפל בילדים בני הארץ, גילאי 11-12, החיים במשפחות מצוקה, ותותאם לרעיון החינוך החקלאי.¹¹⁴

ואכן, בסתיו תש"ג (1942) הצליחה פראייר הנמרצת להוציא קבוצה ראשונה של בני עניים מהעיר העתיקה בירושלים להתחנכות ביישוב קיבוצי. במכתבו למאגנס דיווח שטאל על ראשית המגעים בין רחה פראייר לסטודנטים:

הגב' פראייר ששמעה על קבוצתנו ופעילויותיה ניגשה אלינו לפני כחודשיים בהצעה דלקמן: בדעתה להוציא קבוצה של 25 ילדים וילדות בגילאי 11-13 מילדי העיר העתיקה לשם חינוכם בכפר במסגרת חברת ילדים במשך 3 שנים. אחד או שניים מחברי קבוצתנו יצאו כמדריכים עם הילדים.¹¹⁵

למרות החיוב שבהצעה מתברר מהמשך מכתבו שהסטודנטים התלבטו ארוכות: "האם לא תשפיע הוצאת הילדים לרעה על המשכת פעולותינו בעיר העתיקה?" רעיון המפעל, לדעת יונאי, נועד לסייע לפתרון בעיית הנוער העוזב:

על פי התוכנית הקניית השכלה עממית לילדים, הכשרתם לחיי עבודה פרודוקטיבית ובראש ובראשונה לחקלאות וכן הקניית הערכים הלאומיים והחברתיים של התנועה החלוצית תעשה בישובים החקלאיים מיסודם של המוסדות הלאומיים.¹¹⁶

113. יונאי, מסגרת חינוכית.

114. שם.

115. מכתב משטאל למאגנס, תשרי תש"ב, עיזבון יהושע מרקוביץ.

116. יונאי, מסגרת חינוכית.

פראייר לא חסכה במאמצים למצוא מממן למיזם. במסגרת מאמצים אלה נוצר קשר בינה ובין קבוצת אישים שביקשו להנציח את זכרו של דוד פלורנטין, פעיל ציבור שהלך לעולמו. בתכתובת ערה בינה ובין ועד עדת הספרדים הם ציינו: "למותר לנו להעיר, כי אנו מעריכים מאד את פעלכם המועיל, ומקווים כי ממנו תצמח ברכה לפרט ולכלל".¹¹⁷

במכתבה לוועד העדה הספרדית במלאת שנה למיזם צירפה פראייר דוח של הפרופסור שטראוס מבית הבריאות 'הדסה' בעניין "הניסיון והמסקנות הרפואיים של העברת קבוצת ילדים מהעיר העתיקה בירושלים להכשרה חקלאית בכפר". הפרופ' שטראוס ציין ברוח:

הקבוצה כללה 25 ילד וילדה בגיל 11 עד 13 שנה. התפקיד אשר הטלנו על עצמנו היה לקבוע את כשרם הגופני של הילדים ולייעץ, על יסוד ממצאי הבדיקה הרפואית בנוגע לסידורם הראשון בסביבה החדשה [...] בתום השנה הראשונה לשהיית הילדים בקבוץ רודגס, ערכנו בדיקת בקורת [...] ילדים אחדים גבהו בשיעור מפתיע, וכמעט כולם עלו עליה עצומה במשקל [...] ילדים אלה אשר מצב התפתחותם לפני ההכשרה היה למטה מכל סטנדרט אירופי, השיגו תוך שנה אחת את הסטנדרט הזה ואף עלו עליו. עובדה זו בלבד מוכיחה מה ירודה היתה קודם לכן תזונתם של הילדים האלה, מה טובים הם הסיכויים של טיפול מסור בהם, עד כמה היה גופם מצפה להשתחרר מהכבלים שהושמו על התפתחותו, ומה קצר הזמן הדרוש כדי לבצע הבראה מהפכנית כזאת.¹¹⁸

עם זאת קבל הפרופ' על שכושר העבודה של הילדים "לא עלה בד בכד עם ההתפתחות הגופנית". הוא סיכם את הדוח בהמלצה גורפת למוסדות הלאומיים לפעול בדרכו של המפעל להכשרת ילדי ישראל. בספרון 'מרודגס ועד 'יבנה' משנת תש"ד תיאר משה קרונה, ממייסדי קבוצת יבנה, ממנהיגי הציונות הדתית וממחנכי ולימים חבר בהנהלת הסוכנות היהודית:

ממש בימי ההעברה ליבנה הסכימה קבוצת רודגס ליטול על עצמה עול חינוכי נוסף. היא קלטה עשרים וארבעה ילדים חסרי חינוך מבין ילידי הארץ ועדות המזרח בירושלים ביחוד. ילדים אלו מתגלגלים למאות בסמטאותיה של ירושלים העתיקה באין להם חינוך מתאים. לרבים מהם אורבת סכנת החינוך המיסיונרי [...] קבוצת רודגס היא הראשונה שעשתה זאת והריהי אף כאן אם למפעל חלוצי נועז.¹¹⁹

117. מכתב מעדת הספרדים לפראייר, 7 באוקטובר 1942, אע"י, מיכל 6237 תיק 9.

118. מכתב פראייר לעדת הספרדים, אע"י, מיכל 6225 תיק 4.

119. קרונה, מרודגס ועד יבנה, עמ' 40.

לאחר שהייה של יותר משנה ברודגס הגיעו הילדים לקבוצת יבנה. רפל, הישראלי ומרקוביץ, המדריכים המסורים שליוו אותם מהעיר העתיקה לרודגס, המשיכו ללוותם גם בקבוצת יבנה. לימים סיפר ישראל גיגי, נער צעיר בימים ההם:

בקבוצת רודגס למדנו חצי יום וחצי יום עבדנו. עד שיום אחד בשנת 1944, נתבשרנו שאנו הולכים לקבוצת יבנה, התיישבות חדשה ליד גדרה. בתחילה שיכנו אותנו כלול. המגורים באותה תקופה בקיבוץ היו בתי בלוקים מטוייחים עם רעפים וליפטים שהביאו החברים מחו"ל כשעלו ארצה. מסביב למשק אני זוכר את השדות הירוקים, את התרנגולות בלולים, את הפרות ברפת, ריחות החציר. גן הירק והפרחים בשדה. שנתיים נפלאות בקיבוץ עם תמיכה צמודה של החברים החלוצים גרמו לי להרגיש אהוב ושייך, ונטעו בי עד עצם היום הזה את האהבה למולדת.¹²⁰

ב־29 בספטמבר 1944 נכתב בעלון קבוצת יבנה, 'קבוצתנו':

אתמול במלאת שנה מיום בואה של קבוצת הילדים מא"י למשקנו אחרי שחכתה לכך למעלה משנה ברודגס, חשבנו קבוצה זו כחלק מקבוצה גדולה מתנועה גדולה של נוער וילדים א"י שמטרתה היא הצטרפות למפעל החלוצי החקלאי בגיל צעיר כדי לקבל את ההכנה הדרושה מכל הבחינות [...] אנו תקוה שהילדים ימשיכו בהתקדמותם בשנה הבאה בכל השטחים, ירחיבו את ידיעותיהם בלמודים, בעבודה וישתמשו יותר ויותר בחיי חברתנו.¹²¹

שנה אחר כך, עם עזיבת בני הנוער להשלמת לימודיהם התיכונים בסקטור הדתי במקווה ישראל (בלוויית דב רפל), נכתב בעלון קבוצת יבנה על הספקות שהיו ביבנה בראשית הדרך באשר לקליטת ילדי העיר העתיקה: "נעזרנו בהרבה ע"י העבודה המסורה של המדריכים שטפלו בילדים אלה עוד בהיותם בירושלים וליוו אותם בהתפתחותם במשך כל התקופה. בסיכום נוכל לקבוע שהניסיון היה כדאי [...] הפרידה קשה לנו ולהם".¹²²

120. דברים שנכתבו לכבוד כנס בוגרי עליית הנוער בקבוצת יבנה, 29 באוגוסט 2001, אק"י.

121. 'קבוצתנו', אק"י.

122. שם.

יחס ההורים ליציאת הבנות מהעיר אל הכפר

1. קבוצת הנערות שפנתה לשדה אליהו:

לקבוצת 'ילדי פלורנטין'¹²³ קדמה קבוצת נערות מהעיר העתיקה שהסטודנטים עודדו אותן להגשמה חקלאית, והן פנו להתיישבות עצמאית בשדה אליהו. ציונה סגל (לבית מליח) הייתה הנערה הראשונה שהגיעה מהעיר העתיקה לקבוץ שדה אליהו. היא סיפרה בריאיון לשבועון הקיבוץ 'שבולת':

אמרתי לאבא שלי שאני רוצה ללכת לקיבוץ. הוא כמוכן לא הסכים והזמין את כל המתפללים בבית הכנסת שלנו אלינו הביתה להתייעצות. ואז אמר לי: אם את רוצה תעזבי עכשיו, אבל את כבר לא הבת שלי. הוא חחרים אותי וישב עלי שבעה [...]. הייתי בת 17 כשהגעתי לכאן.¹²⁴

גם אסתר גולדשמיד (לבית פנסו) סיפרה בריאיון ל'שבולת':

קבוצת סטודנטים שהגיעה מהאוניברסיטה העברית לעיר העתיקה, לימדה את הצעירים מקצועות שונים, ולסיום ארגנה לנו טיול לקיבוץ. להורים סיפרנו שהטיול הוא במסגרת לימודי ידיעת הארץ. בבית פחדו מקיבוצים, לא רצו לשמוע על כך. לאמא ולאחים ספרתי על הטיול לקיבוץ. הסברתי להם שאם הקיבוץ ימצא חן בעיני אולי אשאר שם קצת. אמרתי להם שאני רוצה להיות בין החלוצים ולעזור להם [...]. לפני היציאה אני נפרדת מהצמות העבות והארוכות שהיו לי אז [...]. רציתי להיות כמו החלוצים. אמא מבקשת מאבא שיסכים לנסיעתי, אך אבא עומד בסירובו: כבר ראינו בנות שעזבו את הבית ויצאו לתרבות רעה. אל תעשי לנו זאת [...]. בעיניו בת לא עוזבת את הבית לפני חתונתה [...]. אבא נידה אותי מהמשפחה [...]. אבא לא האמין שיש קיבוץ דתי. לקיבוצים אז יצא שם לא טוב [...]. רק לאחר יותר משנה, אבא קיבל אותי שוב לביתו – זה היה כאשר הבאתי את יוסף כחתן.¹²⁵

בניגוד להוריהן של ציונה ואסתר, מזל הס (לבית סידיס) קיבלה את ברכת אמה למעבר לשדה אליהו:

השתתפתי בשיעורי הערב במועדונית. למדנו היסטוריה, גאוגרפיה, ספרות. היה מעניין מאד. הרעיון היה להרחיב את הדעת. הסטודנטים השפיעו עלינו לעזוב את

123. כך כונו ילדי העיר העתיקה שהגיעו ליבנה ונתמכו מכספי הקרן שהקימו יהודים ספרדים אמידים על שם דוד פלורנטין, ממנהיגי יהדות סלונקי ויוון.

124. 'שבולת' גיליון 235, 30 באפריל 1983, אקש"א.

125. 'שבולת' גיליון 261, 20 ביולי 1984, אקש"א.

העיר העתיקה לקיבוצים ולכפרי הנוער. נסעתי מסיבה משפחתית לשנתיים לרעננה, וכשחזרתי הגרעין להתיישבות התפרק. הסתובבתי עם חברתי מזל שושיא בין קיבוצי הקיבוץ הדתי: יבנה, שדה אליהו וטירת צבי. החלטנו לבחור בשדה אליהו בגלל אליעזר גולדמן ונחום מילוא (המדריכים בעיר העתיקה) שהיו שם. את המשא ומתן עם אימי ניהל המדריך משה פולק. הוא הסביר לאימי על הקיבוץ הדתי, היא רצתה שאתקדם, והסכימה.¹²⁶

משה פולק אישש את שאמרה מזל:

הגעתי לעיר העתיקה בשנת 1943 כסטודנט, ולימדתי בעיקר היסטוריה את הנערות. הדוגמא האישית שנתנו שכנעה את ההורים שאין מה לחשוש. לא היה דבר רחוק יותר מירושלים מהקיבוץ שדה אליהו בעמק בית שאן. אלמלא דברנו עם ההורים – לא היו נותנים לילדים ללכת לקיבוץ.¹²⁷

האומנם קיבוץ?

קשרי הסטודנטים 'חברי ברית יבנה' לקיבוץ הדתי

ברוח הרפואי שכתבה בשנת 1941 האחות טוסטר, היא תיארה את הסטודנטים כ"קיבוץ של שמונה סטודנטים חרדים"¹²⁸ החיים חיי קיבוץ וסועדים את לבם פעמיים ביום בצוותא. הוצאותיהם, כנלמד מהדוחות המדוקדקים שמסרו לד"ר מאגנס, לנשות המזרחי ולמגרשי גוגנהיימר, היו משותפות. בריאיון מאוחר נזכר חיות בחיך:

אנחנו ראינו את עצמנו אז קיבוץ עירוני. קראנו לזה קיבוץ אירוני. כי לא היינו קיבוץ ממש בכלל במובנים, אבל חיינו חיי קיבוץ בתחומים אלה [...] קבלנו תקציב מדוקטור מאגנס שהוא תשלום שכר דירה, ולירה בחודש עבור כל אחד ואחד [...] מזה אנחנו החלטנו לספק את צרכי הדירה, חומרי ניקוי, וכ"ו וארוחת בוקר וארוחת ערב. כל היתר היינו אנשים פרטיים [...] אנחנו לא באנו לעיר העתיקה כדי להיות קיבוץ, כדי לחיות חיי שיתוף כפי המקובל אז בתנועה הקיבוצית, גם לא הסתנפנו רשמית לתנועה הקיבוצית, גם לא נשלחנו על ידיה. אבל הפכנו להיות קיבוץ חלקי בגלל המשימה שקבלנו על עצמנו. אבל המשימה שקבלנו על עצמנו הובילה לקיבוץ [...] היא הובילה אותנו למחשבה שעתיד חינוכם של ילדים אלה הוא בקיבוץ.¹²⁹

126. ריאיון טלפוני עם מזל הס, מראיינת: אורה פיקל-צברי, 14 בפברואר 2011, אמח"ה

127. ריאיון טלפוני עם משה פולק, מראיינת: אורה פיקל-צברי, 14 בפברואר 2011, אמח"ה.

128. הכינוי 'חרדים' היה מקובל אז לכלל היהודים הדתיים.

129. ריאיון עם מרדכי חיות, מראיין: אלי ברמן, 7 באפריל 1998, אק"י.

מפרוטוקול פגישת חוג הסטודנטים של העיר העתיקה עם אנשי קבוצת 'יבנה' בכ"א באייר תש"ג עולה שהסטודנטים החליטו להצטרף לקיבוץ הדתי. נציגי הסטודנטים – דוד הישראלי, דב אברון, יוסף דמסט ואליעזר שטרן "באו להחלטתם להצטרף לקיבוץ מתוך הכרה ברורה ברעיונות הקיבוץ הדתי".¹³⁰ עם זאת, הסטודנטים דרשו שהקיבוץ הדתי "יחשב את ההדרכה בעיר העתיקה לענייניו הוא". הם הביעו את חששם שהצטרפות הסטודנטים לקבוצת יבנה תפגע בהדרכה בעיר העתיקה. חשש זה התעצם במכתבו של שלמה בירנבאום ב-28 בנובמבר 1944 אל מועצת הקיבוץ הדתי, שהתקיימה אז בשדה אליהו:

זה זמן רב שקיימים קשרים הדוקים בינינו ובין הקיבוץ הדתי:

א. ע"י שליחת הילדים מהעיר העתיקה לשדה אליהו וליבנה.

ב. ע"י המדריכים אשר עזבו אותנו ונכנסו לפעילות חינוכית במסגרתכם.

אנו תקוה שקשרים אלה ימשכו גם להבא, אך לא רק בכיוון מהעיר העתיקה לקיבוץ, אלא גם בכיוון ההפוך, שאנשים מהקיבוץ הדתי הבאים ירושלימה ואשר מוכשרים לעבודה חינוכית ישתפו פעולה איתנו בעבודתנו בעיר העתיקה ובשאר שכונות העוני של ירושלים.¹³¹

ואולם תוחלתו נכזבה. במכתב נרגן משהו שמוען למזכירות הסטודנטים 'יבנה' בעיר העתיקה מ-30 ביולי 1943, ביקש הקיבוץ לדעת על תכניות הסטודנטים לפעילות מבעוד מועד הואיל "ומזכירות הקיבוץ קיבלה גם אחריות ידועה לגבי מפעלכם בעיר העתיקה".¹³² שלמה בירנבאום, מזכיר הסטודנטים, שלח למזכירות הקיבוץ הדתי "דו"ח פעילות קבוצתנו, כתום 5¹/₂ שנה לעבודתה בקרב תושבי העיר העתיקה".¹³³ בירנבאום הנמרץ לא חסך במאמצים וסקר את המפעל מראשיתו; תיאר בתמציתיות את מצב הנוער והסביר את חשיבות ההתמקדות בו. הוא סיכם: "אנו רואים בצורת השיכון של מדריכים בשכונות את הדרך היעילה ביותר בטיפול 'הנוער למען הנוער'".¹³⁴ לדבריו יש לפעול למען הכשרה מקצועית של הנוער (קורסי בישול, תפירה, נגרות וכו').

130. אק"ד, 85-561א.

131. שם, 35-215.

132. שם.

133. שם.

134. להרחבה בעניין תרומתם של דב רפל וחבריו להתפתחות המוסדות החינוכיים-תורניים של הקיבוץ הדתי ראו דרור, יבנה ובנותיה.

סיכום

בשלהי ימי המנדט נמשכה פעילות 'חברי ברית סטודנטים יבנה' בעיר העתיקה למרות הקשיים,¹³⁵ ועם נפילת הרובע בתש"ח נסתם הגולל על פעילות מבורכת זו. בשנות הארבעים פעלו בארץ מועדוניות נוער רבות; הצלחת פעילות 'ברית הסטודנטים יבנה' וייחודה הן בהקמת דגם חדש וייחודי: חיים בתוך הקהילה. הסטודנטים הנחילו לקהילה שחיו בה את הערכים שהאמינו בהם: ערכי החלוציות וההתיישבות, השכלה וחיי עמל. עם פרוץ מלחמת העצמאות גויסו הסטודנטים, וחניכי המועדוניות בעיר העתיקה הצטרפו ללחימה כגדנ"עים וקשרים בהגנת הרובע.¹³⁶ היו בהם שנהרגו, היו נפצעו והיו שנפלו בשבי הלגיון. הערכים שהקנו להם מדריכיהם במרוצת השנים מדריכיהם, חברי 'ברית הסטודנטים יבנה', עמדה להם בעת פקודה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אוורבוך, שלבים	אוורבוך, "שלבים", ניב הסטודנט, שבט תש"ב [ללא עימוד].
אלוני, קהילות שיתופיות	ע' אלוני, כלכלה, פוליטיקה וחינוך בקהילות שיתופיות עירוניות בימי הישוב והמדינה: ארבעה חקרי מקרה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, תל אביב 2006.
אמח"ה	ארכיון מוזאון חצר הישוב הישן, ירושלים.
אמתע"י	הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.
אע"י	ארכיון העיר ירושלים, ירושלים.
אצ"מ	ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים.
אק"ד	ארכיון הקיבוץ הדתי, קיבוץ בארות יצחק.
אק"י	ארכיון קבוצת יבנה, קיבוץ יבנה.
אקש"א	ארכיון קיבוץ שדה אליהו, שדה אליהו.
בן-אבות, האוניברסיטה העברית	א' בן-אבות, "סטודנטים ומסיימים של האוניברסיטה העברית בשנים 1925-1947", בתוך: ח' לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, ירושלים 2003, עמ' 303-342.
בן אריה, עיר	י' בן אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים 1977.
בן אריה, הרובע היהודי	י' בן אריה, הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים בסוף תקופת המנדט, ירושלים 2015.
בריל, ילדי הרחוב	מ' בריל, ילדי הרחוב בירושלים, ירושלים 1941.

135. דוח מתשרי תש"ז, אע"י, מכל 2165 תיק 26.

136. להרחבה על תרומת הגדנ"עים בהגנת הרובע היהודי בתש"ח ראו תובל, הגדנ"ע.

- דודסון, הרובע היהודי
דרור, הקבוצות
השיתופיות
דרור, יבנה ובנותיה
- א' דודסון, הרובע היהודי וכל נתיבותיו, ירושלים תשע"ז.
י' דרור, הקבוצות השיתופיות בישראל, אפעל 2008.
- י' דרור, "יבנה ובנותיה: דב רפל וראשית המוסדות החינוכיים תורניים של הקיבוץ הדתי תש"ד-תש"ך", בתוך: ש' גליק (עורך), זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, רמת גן תשס"ז, עמ' 563-589.
- י' דרור, "תנועות הנוער ובית הספר", בתוך: מ' נאור (עורך), תנועות הנוער (1960-1920), ירושלים 1989, עמ' 159-171.
נ' ויזר, חזן נעים זמירות, ירושלים 2012.
י' זידמן וצ' הרכבי (עורכים), מאסף יבנה, כרך א, ירושלים 1939.
- דרור, תנועת הנוער
ויזר, חזן
זידמן והרכבי,
מאסף יבנה
טרטקובר, טיול בארץ
ידידיה, צביון יהודי
- ד' טרטקובר, טיול בארץ: משחקים מחנותו של מר ברלוי, תל אביב 1999.
- א' ידידיה, "צביון יהודי אמיתי של האוניברסיטה", עתמול 203 (פברואר 2009), עמ' 12-15.
- י' יונאי, "שישים שנות מסגרת חינוכית חוץ ביתית (המפעל" להכשרת ילדי ישראל)", בתוך: א' אופיר (עורך), בית חם לילדים, המפעל להכשרת ילדי ישראל: בין 50 ל-60 עשור שישי לעשיה ברוכה, ירושלים 2003 עמ' 28-34.
- י' יונאי, מסגרת חינוכית
כהן-הטב,
ועד הקהילה
מורגנשטרן,
כולל הפרושים
קלוגר, לשעה ולדורות
קרונה, מרודגס ועד
יבנה
רב-שיח, קבוצת יבנה
- ק' כהן-הטב, "מעורבות ועד הקהילה בירושלים בהתפתחותה של העיר 1917-1948", קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 111-134.
א' מורגנשטרן, "אחדותו הארגונית של כולל הפרושים בארץ ישראל", ציון מז (תשמ"ב), עמ' 294-310.
ב' קלוגר, לשעה ולדורות: אוסף כרוזים ומודעות מאוסף בנימין קלוגר, קובץ שלישי, ירושלים תשל"ו.
מ' קרונה, מרודגס ועד יבנה, ירושלים תש"ד.
- חברי 'קבוצת יבנה' – רב-שיח: "הפעילות החינוכית והחברתית של "קבוצת יבנה" בעיר העתיקה בירושלים, ת"ש-תש"ח (1940-1948)", קתדרה 38 (תשמ"ו), עמ' 161-182.
- ל' רוזנברג-פרידמן, מאמונה למעשה: שבעים שנה לתנועת "אמונה", ירושלים תשס"ו.
- רוזנברג-פרידמן,
תנועת אמונה

- רזי, נוער עזוב
 ת' רזי, בניין בשולי האומה: נוער עזוב בתל אביב בשנות
 ה-30 וה-40, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת
 בר אילן, רמת גן תשס"ו.
 רזי, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב
 המנדטורית, תל אביב 2009.
 שחורי-רובין,
 הקפיטריה
 שחורי-רובין ושוורץ,
 המתנ"סים
 שטיין-אשכנזי, ארגוני
 הסטודנטים
 שנקולבסקי,
 חזון ומציאות
 תובל, הגדנ"ע
 ת' רזי, בניין בשולי האומה: נוער עזוב בתל אביב בשנות
 ה-30 וה-40, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת
 בר אילן, רמת גן תשס"ו.
 רזי, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב
 המנדטורית, תל אביב 2009.
 צ' שחורי-רובין, "הקפיטריה" – מפעל ההזנה של 'הדסה'
 בבתי הספר העבריים", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 107-134.
 צ' שחורי-רובין וש' שוורץ, "מגרשי המשחקים של
 גוגנהיימר-הדסה – המתנ"סים של שנות ה-20", קתדרה
 86 (תשנ"ח), עמ' 75-98.
 א' שטיין-אשכנזי, "ארגוני הסטודנטים באוניברסיטה
 ופעילותם בתקופת המנדט", בתוך: ח' לבסקי (עורכת),
 תולדות האוניברסיטה העברית: התעצמות אקדמית תוך
 מאבק לאומי, ירושלים 2003, עמ' 368-396.
 ז' שנקולבסקי, חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות
 וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948), חיבור לשם
 קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2009.
 ש' תובל, הגדנ"ע ברובע היהודי בירושלים העתיקה,
 ירושלים 2003.